

Міхно О. П. Психолого-педагогічні аспекти виховної системи Антона Макаренка. *Професійно-технічна освіта*. 2013. № 2. С. 8—12

УДК 37.015.2:371.47

Олександр Міхно

Психолого-педагогічні аспекти виховної системи Антоніа Макаренка

Анотація. У статті зроблено спробу систематизувати психолого-педагогічні аспекти виховної системи А. Макаренка. Спираючись на методологічне положення Б. Ананьєва про три види соціального пізнання, автор аналізує педагогічну концепцію А. Макаренка, акцентуючи на таких її характерних особливостях: гуманістичність, психологізм, всебічне вивчення особистості вихованців. Проведені автором паралелі між педагогічною творчістю А. Макаренка, літературною творчістю Дж. Селінджера, психологічною творчістю К. Роджерса підтверджують, що педагогічна діяльність А. Макаренка є невід'ємною органічною складовою світового культурного процесу.

Ключові слова: А. Макаренко, педагогічна концепція, психологія, виховна система, вивчення особистості, гуманізм.

У березні 2013 року виповнилося 125 років від дня народження Антона Семеновича Макаренка (1888-1939). Навряд чи знайдеться інший педагог, на якому б схрестилася така велика кількість протилежних поглядів з різних питань виховання, якого б так піддавали жорсткій критиці з різних боків. Спочатку він сприймався сучасниками просто як педагог-новатор, який розробив оригінальну систему виховання важких підлітків – безпритульних. Але значення і вплив його спадщини набагато ширші, а педагогічна концепція А. Макаренка стає особливо актуальною сьогодні, коли в суспільстві, як і у 20-30-х роках минулого століття, відбуваються кардинальні зміни.

Свідченням міжнародного визнання А. Макаренка стало рішення ЮНЕСКО (1988), що стосується всього чотирьох педагогів, які визначили спосіб педагогічного мислення у ХХ столітті. Це – Джон Дьюї, Георг Кершенштайнер, Марія Монтессорі та Антон Макаренко. Міжнародне бюро освіти у складі ЮНЕСКО назвало наприкінці ХХ століття 100 педагогів-філософів, які створюють «Галактику пайдейї» (The paideia galaxy), що відображає різні культури, цивілізації, епохи. Українська культура представлена іменами А. Макаренка та К. Ушинського.

Актуальність педагогічної спадщини А. Макаренка беззаперечна. Вона

розглядається сучасними дослідниками як осмислення і реалізація в педагогіці нових цінностей, продукованих суспільством у період кризи, зміни соціально-економічної парадигми. «Роль учителя безмірно зростає, вона вимагає від нього найвищого професіоналізму – уміння перетворити взаємини з учнями на творчість життя», – акцентував А. Макаренко [2, с. 193], педагогічна концепція якого пронизана турботою про долю кожної дитини, а розвиток особистості становить змістовну основу виховання і навчання. Головне завдання в роботі педагога визначається в його концепції не лише як вплив на дитину, а насамперед як сприяння її розвитку, психолого-педагогічне стимулювання правильного напрямку цього розвитку з метою повного і всебічного розкриття творчих сил і здібностей кожної особистості.

Психолого-педагогічні аспекти виховної системи А. Макаренка висвітлювалися у працях Т. Блюміної (проблема особистості в системі психолого-педагогічних поглядів педагога), В. Колбановського (психологія особистості у творах А. Макаренка), А. Петровського (психологічна теорія колективу), Д. Фельдштейна (ідеї А. Макаренка в системі психолого-педагогічних проблем виховання), Е. Натанзон (виховний вплив педагогічних прийомів А. Макаренка), В. Чудновського (групова мотивація у світлі ідей А. Макаренка) та інших учених. Зауважимо, що роботи названих авторів побачили світ у 50-80-х роках минулого століття і сьогодні сприймаються неоднозначно через зримі ідеологічні орієнтири, які були характерними для вітчизняної педагогіки радянської доби й подеколи відігравали вирішальну роль у визначенні цінності тих чи інших напрямків дослідження. Однак наведемо і думку М. Рубінштейна, висловлену ним ще у 1944 році, яка сьогодні звучить надзвичайно актуально: «Неправильно проголошувати Макаренка беззастережним пророком колективного виховання, хоча слід ретельно остерігатися і применшення ролі колективу у Макаренка, оскільки цей колектив - живильний ґрунт, в який іде і з якого росте коріння особистості» [10, с. 5]. Як бачимо, М. Рубінштейн прямо вказував, що метою виховання А. Макаренка є людина, а колектив – це засіб її розвитку, але, на жаль, це

положення не отримало надалі свого розвитку.

Спробуємо проаналізувати психолого-педагогічні аспекти спадщини А. Макаренка з сучасних позицій, без пропагандистських оцінок та ідеологічних нашарувань. Засадничим для нас є на методологічне положення Б. Ананьєва про три форми соціального пізнання: практичне пізнання людини людиною, художнє пізнання і моделювання, наукове пізнання людини [1]. Вважаємо, що діяльності педагога властиві всі три виділені Б. Ананьєвим види пізнання. Педагогічна діяльність синтетична за своєю природою, адже в ній здійснюється і практичне пізнання, і моделювання характерів, близьке до художньої творчості (насамперед, у ході планування навчально-виховного процесу), де яскраво проявляється емоційно-чуттєве, образне начало, властиве мистецтву, і науково-психологічне пізнання особистості вихованців. Ця синтетичність процесу спілкування в педагогічній діяльності робить його особливо складним і своєрідним, надає йому цілісного творчого характеру.

У всесвітньовідомому літературному шедеврї Дж. Селінджера «Над прірвою у житі» єдиною людиною зі світу дорослих, до кого звертається за допомогою і підтримкою головний герой-підліток, є його колишній шкільний учитель. Чому, адже Голден давно вже у нього не вчиться? Річ у тім, що містер Антолїні *співпереживає* хлопчикові, тоді як батьки та інші вчителі лише виражають занепокоєння і диктують свою волю. Цим надзвичайно важливим для педагога умінням співпереживати А. Макаренко володів бездоганно, досконало, довершено, тонко розуміючи психологію особистості. «Люблю психологію, вважаю, що їй належить майбутнє», – говорив він [5, т. 1, с. 10]. І чим глибше вивчається педагогічна майстерність А. Макаренка, тим очевидніше стає, що фундаментом його педагогіки є практична психологія, психологія у дії. Повністю поділяємо думку знаного українського вченого-педагога, авторитетного дослідника і невтомного популяризатора спадщини А. Макаренка І. Зязюна про те, що гуманістична спрямованість – найголовніша характеристика майстерності А. Макаренка, її серцевина, а професійна компетентність – базова в педагогічній діяльності вихователя. «Всю свою

практичну роботу – пошук і обґрунтування ефективної системи виховання, – зазначає І. Зязюн, – він вів на основі глибокого осмислення досвіду на тлі аналізу сучасного стану психолого-педагогічної науки» [4, с. 5].

Відомо, що, створюючи горьківську колонію, Антон Семенович простудіював безліч педагогічних, психологічних та філософських праць у пошуках відповіді на своє головне питання: де і як можливе набуття людиною власної людяності? Для А. Макаренка було очевидним, що «людське» знаходиться не всередині індивіда, а *між*, у просторі людських взаємин. Колектив, як його розумів Антон Семенович – це і є реальний життєвий простір, де здійснюється становлення власне людського в людині. Справжня особистість може бути вибудувана лише з матерії суспільного життя. Іншого матеріалу в руках дорослого, педагога - просто не існує, якщо не вважати такою матерією натуральну тілесність, властиву кожному з нас. Але з тілесності можна побудувати лише тіло. А перед А. Макаренком стояло завдання (таке ж завдання сьогодні стоїть перед нами) виростити людину в усіх її вимірах – і тілесних, і душевних, і духовних, допомогти їй знайти своє покликання в універсумі людських зв'язків і відносин.

А. Макаренку приписують тезу: «виховання у колективі, через колектив і для колективу». Але цієї формули у нього немає, ніде він не говорить про виховання «для колективу». Справді, А. Макаренко – прихильник колективного виховання. Але водночас він ще й переконаний прихильник гуманістичного підходу до особистості. З архівних матеріалів спадщини Макаренка постає цікава картина. Ніколи і ніде педагог не писав, що колектив поглинає особистість. Навпаки, він засуджував таку позицію: «От у нас, коли стануть на шлях колективного виховання, так вирішують обов'язково стежити, щоб від індивідуальності залишилися різки та ніжки. Дивуюся, як це ми досі не обговорюємо питання про заборону різних там дискантів, тенорів, басів. Подумайте, таке індивідуалістичне розмаїття. А носи, а колір волосся, а вираз очей. Господи, справжній буржуазний хаос ...» [7, с. 13].

А. Макаренку приписують судження, які докорінно суперечать його

переконанням. Скажімо, запевняють, ніби він сформулював принцип покiрного пiдпорядкування вищiй владi колективу. Тим самим iгноруються справжнi iдeї та практика колективного виховання А. Макаренка. Адже пафос колонiї iм. Горького i комуни iм. Дзержинського полягав у максимальнiй повазi особистостi дитини. А. Макаренко найбiльшою цiннiстю в життi вважав Людину. Iдeї та справi вдосконалення особистостi педагог присвятив все своє життя. Незважаючи на це, досi сперечаються про те, як ставився А. Макаренко до особистостi, чи не знеособлював вiн незрiвнянну людську особистiсть, орієнтуючись у своїй роботi на колектив. А розiбратися в цьому питаннi так просто: треба лише уважно i вдумливо проаналiзувати реальний практичний досвiд А. Макаренка. Безпристрасний аналіз цього унiкального досвiду призводить до несподiваного i навіть парадоксального висновку: А. Макаренко своєю педагогiчною практикою переконливо пiдтвердив широку гiпотезу одного iз засновникiв i лiдерiв гуманiстичної психологiї К. Роджерса про людські стосунки ще раніше, нiж американським ученим була сформульована його «основна гiпотеза про побудову помiчних вiдносин», або, як її ще називають, славнозвісна роджерiанська тріада, а саме: точне емпатiйне розумiння iншого, конгруентнiсть (або щирiсть) та безумовне, безоцiнне прийняття iншого як iндивіда [9].

Не можна не помітити, що Макаренко в своїй педагогiчнiй практицi окреслив i навіть сформулював «основні умови помiчних вiдносин» на цiлих 25-30 рокiв раніше, нiж вони були вiдкриті i сформульовані К. Роджерсом. I така психологiчна проникливiсть Макаренка не може не викликати подиву.

К. Роджерс, прийшовши в 1950-і роки до вiдкриття феномена безоцiнного прийняття iншого, справедливо назвав його «культурною iнновацiєю» [9]. Вiд самого початку роботи на посту начальника колонiї А. Макаренко i його сподвижники «поставили собі твердим правилом не цiкавитися минулим наших хлопцiв». Володiючи рiдкiсним даром педагогiчної проникливостi i, як ми зараз говоримо, емпатiї, А. Макаренко у встановленнi цього «твердого правила» iшов вiд розумiння переживань вихованця. I весь педагогiчний колектив завдяки

педагогічній волі й інтуїції свого керівника дотримувався цього правила.

Надзвичайно цікаві спогади про психологічну майстерність А.Макаренка залишив відомий український дефектолог І. Соколянський, який познайомився з ним в Києві у 1921 р. і потім підтримував дружні стосунки. І. Соколянський наголошує на особливому психологічному підході А.Макаренка до особистості вихованця: «Ми з ним працювали у різних напрямках, прямо-таки протилежних. Він був увесь поглинутий колективом як виховним середовищем особистості, а я - особистістю, абсолютно ізольованою від людського суспільства - сліпоглухонімим. Він, - як він сам говорив, - захоплював людину вшир, а мою роботу називав «вглиб» людської душі» [7, с. 12]. І далі: «Тонкість розуміння структури особистості вихованця не «взагалі», а в кожен даний момент була настільки разюча у А. С., що іноді на нетямущого спостерігача навівала якийсь забобон... Такі педагогічні здібності, таку педагогічну «інтуїцію» навряд чи кому вдасться спостерігати у педагогів нашої епохи ... У Макаренка цей дар провидіння структури особистості вихованця був виражений у такій мірі, як ні в кого» [8, с. 117]. Сам Макаренко називав цю свою особливість педагогічним дотиком, розуміючи під цим уміння з першого погляду, за зовнішніми ознаками, за невловимою мімікою та жестикуляцією, за голосом, за ходою, ще за якимись найдрібнішими проявами особистості вгадувати і визначати її найважливіші риси.

Відзначена О. Горьким дивовижна здібність А. Макаренка «робити моментальний фотографічний знімок з характеру» своїх вихованців надзвичайно яскраво виражена у низці прикметних за глибиною психолого-педагогічного аналізу характеристик, написаних ним як матеріал до звіту про роботу комуни ім. Ф. Е. Дзержинського за 1932-1933 навчальний рік [5, т. 2, с. 436-442]. Демонстрований А. Макаренком у цих характеристиках глибокий психолого-педагогічний підхід до розуміння особистості відзначається такою специфікою: поєднання здатності до аналізу особистості з цілісністю її сприйняття; вміння виділяти стійкі інтегративні якості, що розглядаються ним як результат активної взаємодії з обставинами життя; взаємопроникнення

типового та індивідуального в характері; осягнення внутрішньої логіки системи особистісних якостей в її динаміці та суперечностях, відображення генези цих властивостей у зв'язку з основними життєвими відносинами особистості; аналіз сприйнятливості вихованця до виховних впливів (їх результативності); співвіднесення актуального і потенційного в розвитку особистості.

Аналіз характеристик дає підстави для висновку, що їх основною об'єднувальною особливістю є повна відсутність будь-якого шаблону у їх складенні. Кожна характеристика - це портрет, індивідуальний і неповторний. Зустрічаються, зрозуміло, штрихи, загальні для кількох вихованців, але і їх подано в різному контексті. В кожній характеристиці відзначено лише основне, провідне у цій особистості. І кожна характеристика є не лише психолого-педагогічним діагнозом, але й прогнозом особистості [6, с. 169].

Справедливо буде сказати, що істинним результатом педагогічної діяльності А. Макаренка є не лише його статті, висловлювання, художні твори, створений ним реальний досвід, а насамперед - виховані ним люди. Коли читаєш спогади вихованців А. Макаренка, звертає на себе увагу той факт, що кожен з них був твердо переконаний: саме його Антон Семенович «бачив наскрізь». Справді, знання ним своїх учнів було дивовижним; всебічним, дієвим і цілісним. В комуні ім. Дзержинського був альбом, у якому в різних формах, іноді серйозно, іноді жартома, прогнозувалося майбутнє кожного вихованця, аж до професії. За спогадами вихованців комуни, з усіх прогнозів не збулося лише два, всі інші виявилися точними [3, с. 61]. Таке тонке і глибоке знання особистості вихованців не можна пояснити лише педагогічною інтуїцією і талантом А. Макаренка. Він докладав багато зусиль для того, щоб не лише добувати і накопичувати знання про кожного, але й точно їх фіксувати. Так, Антон Семенович мав у своєму столі картотеку на вихованців і заносив у неї конкретні факти прояву особистості, як позитивні, так і негативні. Таким чином, відомості про кожного він зберігав не лише в голові, але й на папері, намагаючись передати індивідуальність кожного, особливості мовлення, вчинки, відносини з людьми. Можливо, що спершу ця картотека була задумана

як спосіб фіксації матеріалу для літературної роботи письменника, але потім вона перетворилася на цінну педагогічну скарбницю.

У таких літературних творах А. Макаренка, як «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», «Книга для батьків», показано напрочуд тонкий і глибокий психологічний підхід педагога до своїх вихованців, зображено копітке і майже філігранне оброблення деталей кожної особистості. Відомо, що з-поміж вітчизняних педагогів А. Макаренко найбільше цінував К. Ушинського, який сформулював одне з найголовніших завдань педагогіки: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину різнобічно, то вона повинна спершу пізнати її всебічно» [12, с. 386]. Цю тезу видатного педагога А. Макаренко блискуче втілював у життя своєю невтомною педагогічною творчістю.

Через макаренківські виховні установи пройшло понад три тисячі вихованців, яких він, по суті, витягнув з прірви чи не дав упасти у прірву. І жоден з них не лише не схибив, не повернувся на злочинний шлях, але зумів віднайти свій сенс життя. Безперечно, це стало можливим насамперед завдяки педагогічній майстерності і психологічному хисту керівника, учителя, наставника – А. Макаренка, який глибоко усвідомлював, відчував своє покликання, наголошуючи: «Мій світ – це світ організованого творення людини». Підкреслимо суголосність цього твердження з прекрасною метафорою Дж. Селінджера, вкладеною ним у уста підлітка Голдена Колфілда, про місію вчителя, про його призначення: «Я собі уявив, як маленькі діти грають увечері у величезному полі, у житі. Тисячі дітей, і довкола – жодної людини, жодного дорослого, крім мене. А я стою на краю скелі, над прірвою... І моя справа – ловити дітей, щоб вони не зірвалися в прірву. Бо вони граються і не бачать, куди біжать.... Ось і вся моя робота. Стерегти дітей над прірвою у житі...» [11, с. 259-260]. У цьому вічний сенс явища – бути педагогом, учителем, вихователем, брати найдієвішу участь у творенні особистості, стерегти дітей над безоднею, передаючи їм, за словами А. Макаренка, свій досвід, свою пристрасть, свої переконання.

Відзначимо, що проведені у цій статті паралелі між педагогічною

творчістю А. Макаренка, літературною творчістю Дж. Селінджера, психологічною творчістю К. Роджерса не випадкові – вони виразно підтверджують, що педагогічна діяльність А. Макаренка є невід’ємною органічною складовою світового культурного процесу і водночас – яскравим свідченням вселюдського значення спадщини нашого видатного педагога.

Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо у дослідженні процесу розвитку психолого-педагогічних поглядів А. Макаренка на виховання особистості в нерозривній єдності з його цілеспрямованим соціально-педагогічним досвідом в 1920-1935 рр., у контексті суперечливої суспільної дійсності цього періоду, що може стати одним із напрямків пізнання об’єктивних закономірностей розвитку особистості, з’ясування шляхів подальшого розроблення і використання творчої спадщини видатного педагога у вирішенні сучасних проблем освіти.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. Беляев В. И. Педагогика А. С. Макаренко : традиции и новаторство / В. И. Беляев. – М. : Издательство МНЭПУ, 2000. – 222 с.
3. Виноградова М. Д. А. С. Макаренко об изучении личности воспитанника / М. Д. Виноградова // Советская педагогика. – 1978. – № 3. – С. 60–63.
4. Зязюн І. Гуманістична спрямованість – найголовніша характеристика майстерності А. С. Макаренка / І. Зязюн // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 1/2. – С. 5–7
5. Макаренко А.С. Сочинения : в 7 т. / А.С. Макаренко. – М. : АПН РСФСР, 1957–1958. – 7 т.
6. Міхно О. П. А. С. Макаренко як майстер психолого-педагогічної характеристики особистості / О. П. Міхно // Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ ст. : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (11-12 березня 2013 р. , м. Суми). – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – С. 167-170.
7. Невская С. Творческая лаборатория А. С. Макаренко / С. Невская // Неизвестный Макаренко. – Вып. 1. – М. : Рос. пед. о-во, 1993 . – 68 с.
8. Невская С. В. В творческой лаборатории Макаренко-психолога (по архивным материалам наследия педагога) / С. В. Невская // Народное образование. – 1995. – № 3. – С. 112–118.

9. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс ; [пер. с англ.]. – М. : Изд. гр. «Прогресс-Универс», 1994. – 480 с.
10. Рубинштейн М. М. А. С. Макаренко о воспитании нового человека / М. М. Рубинштейн // Советская педагогика. – 1944. – №2-3. – С.5-9.
11. Селінджер Дж. Д. Ловець у житі / Дж. Д. Селінджер ; [пер. з англ. : О. Логвиненко]. – Харків : Фоліо, 2010. – 317 с.
12. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання : вибр. пед. тв. : у 2 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 382–423.

Александр Михно

Психолого-педагогические аспекты воспитательной системы Антона Макаренко

Аннотация. В статье сделана попытка систематизировать психолого-педагогические аспекты воспитательной системы А. Макаренко. Опираясь на методологическое положение Б. Ананьева о трех видах социального познания, автор анализирует педагогическую концепцию А. Макаренко, акцентируя на таких ее характерных особенностях: гуманистичность, психологизм, всестороннее изучение личности воспитанников. Проведенные автором параллели между педагогическим творчеством А. Макаренко, литературным творчеством Дж. Сэллинджера, психологическим творчеством К. Роджерса подтверждают, что педагогическая деятельность А. Макаренко является неотъемлемой органической составляющей мирового культурного процесса.

Ключевые слова: А. Макаренко, педагогическая концепция, психология, воспитательная система, изучение личности, гуманизм.

Oleksandr Mikhno

Psychological and pedagogical aspects of the educational system by Anton Makarenko

Abstract. The article is an attempt to systematize the psychological and pedagogical aspects of the educational system Makarenko. Building on the methodological position B. Ananyeva three types of social cognition, the author analyzes the concept of teaching Makarenko, focusing on such of its characteristics: the humanistic, psychology, a comprehensive study of the individual pupils. The parallels between teaching creativity of Makarenko, J. Salinger literary work, psychological work of Carl Rogers confirmed that educational activities Makarenko is an integral part of world culture.

Key words: A. Makarenko, teaching concept, psychology, educational system, the study of personality, humanity.